

De rituele competentie van geestelijk verzorgers

Verbeelding, levensbeschouwelijke diversiteit en profetische rol

Erik Olsman & Sjaak Körver

Deze bundel had als doel om inzicht te bieden in de rituele competentie van geestelijk verzorgers. Een belangrijk doel van het Universitair Centrum voor Geestelijke Verzorging – een samenwerking tussen Tilburg School of Catholic Theology en Protestantse Theologische Universiteit – is om onderwijs, onderzoek en praktijken voortdurend op elkaar te betrekken. Zodoende bood het eerste deel inzicht in rituele praktijken en rituele competenties, waarna empirisch en theoretisch onderzoek volgde. Het derde deel richtte zich op onderwijs en het laatste deel had als doel om te reflecteren op de (aan- en afwezigheid van de) rituele competentie in de *Beroepsstandaard geestelijk verzorger* (VGVZ, 2015). Op verschillende plekken in deze bundel stonden dromen van promovendi aan verschillende universiteiten bovendien centraal: zij lieten hun verbeelding spreken. In deze slotbeschouwing doen we niet nog eens dunnetjes over wat anderen hiervoor al deden. We hebben ook niet de pretentie dat we het geheel van bijdragen eenvoudig kunnen synthetiseren. Wat we wel kunnen en zullen doen in dit hoofdstuk is enkele thema's uitlichten, die in de verschillende hoofdstukken niet of slechts zijdelings aan de orde kwamen, maar die van belang zijn bij de verdere uitwerking van en de reflectie op de rituele competentie van geestelijk verzorgers.

Verbeelding

Wie over spiritualiteit, zingeving, levensbeschouwing of geloof nadenkt – centrale onderdelen van rituelen – komt onherroepelijk uit bij de rol van verbeelding. Joanna Wojtkowiak vestigde hier haar aandacht op in haar hoofdstuk over het (her) ontwerpen van rituelen. In een verwijzing naar een casestudy uit het ziekenhuis, schetste Renske Kruizinga hoe de term 'pastor' voor sommige mensen is gekoppeld aan verbeelding van het heilige, transcendente en/of God. In zijn hoofdstuk over een werkdefinitie stelde Sam Goyvaerts de vraag: "Op welke manier kunnen geestelijk verzorgers het mysterie verbeelden en mensen hiermee in contact brengen, of blijft het ritueel in de context van de geestelijke verzorging in de eerste plaats een copingmechanisme (VGVZ, 2015, p. 12)?" Riëtte Beurmanjer liet zien hoe voorgangers in oefeningen de transcendente werkelijkheid

kunnen betrekken, waarin het lichaam volop betrokken is. In zijn bijdrage maakte Sjaak Körver duidelijk dat rituelen een gastvrije ruimte bieden om te spelen, te spelen met alternatieve versies van de werkelijkheid. André Mulder wees erop dat een aankomend geestelijk verzorger – met het oog op hun rituele competentie – hun beeldende, symbolische en esthetische vaardigheden dienen te ontwikkelen. Tot slot merkte Annemarieke van der Woude op dat bij een passend ritueel, denken, voelen en ervaren als het ware ineenvloeien. Verbeelding blijkt dus een noodzakelijk ingrediënt in de eigen voorbereiding, het ontwerpen en begeleiden van een ritueel en in de verbeelding van het mysterie.

Verbeelding is niet louter de activiteit van een geïsoleerd subject, maar heeft juist betrekking op ons lichamelijk zijn in de wereld. Zij impliceert onze relaties met anderen en is dus intersubjectief (Van den Bossche, 2018, pp. 103-120). In zijn invloedrijke werk, schetst Hartmut Rosa iets vergelijkbaars. Hij ziet resonantie als antwoord op onze technologische, versnelde samenlevingen: een betrekking op de wereld, waarin subject en wereld zich wederzijds raken [berühren] en tegelijk transformeren (Rosa, 2019, p. 298; vergelijk Rosa, 2005). Hoewel het begrip zelden zo uitgebreid werd beschreven, is aandacht voor resonantie op zichzelf niet nieuw (Theissen, 2019, p. 694). Jeremy Begbie en Steven Guthrie gebruikten het bijvoorbeeld in hun bundel *Resonant Witness* (2011), waarin ze resonantie ook als centraal begrip voor de praktische theologie als geheel zagen, iets wat Christopher Rowland en Zoë Bennett (2006) ook reeds betoogden. Onlangs verscheen ook een Duitse studie, waarin het resonantiebegrip zoals door Rosa ontwikkeld, exemplarisch wordt toegepast op enkele rituelen uit verschillende religies en cultuurgebieden, waaruit blijkt hoe vruchtbaar dit begrip is in de context van religie en ritueel (Rüpke, 2021). Voor een uitgebreider overzicht van resonantie in geestelijke verzorging, spiritualiteit en praktische theologie: zie Erik Olsman (2021).

Wil verbeelding een plek krijgen in de voorbereiding, het ontwerp en de begeleiding van rituelen, uiteindelijk met het oog op de verbeelding van het mysterie, dan dient dit gestimuleerd te worden in onderwijs voor aankomend geestelijk verzorgers. In haar artikel *De lange achtste dag. Creativiteit in theologisch onderwijs en onderzoek* voert Alma Lanser-van der Velde (2007) een pleidooi om de creativiteit te stimuleren in onderwijssettings. Ze besluit haar beschouwing met de oproep elkaar te prikkelen met opdrachten die helpen onze ontwerpvermogens uit te leven en een speelruimte te creëren voor een ontdekkingsstocht in het veld van geloof en theologie. Aan dat laatste voegen wij het veld van de geestelijke verzorging toe. Het stimuleren van deze creativiteit, die helpt om de verbeelding rijker en veelzijdiger te maken, dient uiteraard een stevige verankering

te hebben in onderwijs en nascholing voor geestelijk verzorgers. Daarbij kan de specifieke expertise van geestelijk verzorgers op het gebied van wat ons zintuigelijk (en dus lichamelijk) raakt en beroert en wat verankerd ligt in levensbeschouwelijke bronnen, helpen: beelden, aanraking en tastzin, geuren, geluiden en smaken, die de creativiteit stimuleren en de verbeelding verrijken. Opmerkelijk in dit verband is dat juist een heel aantal dromen van promovendi over onderwijs in rituele competentie aansluiten op dit perspectief, onder andere door kennis te maken met rituele praktijken uit andere tradities, daadwerkelijk te oefenen in ritueel handelen, en een beroep doen op hun eigen verbeelding en niet uitsluitend de bekende paden aflopen. Het lezen van romans en gedichten, het bezoeken van toneel- en muziekvoorstellingen en van tentoonstellingen, het zich verdiepen in de beeldende kunsten: het zijn de speelruimtes voor verbeelding (Jongsma-Tieleman, 1996, 2002). Onderzoek wijst uit dat artsen-in-opleiding die kunstonderwijs krijgen betere diagnoses stellen, omdat zij beter – en vooral anders – leren kijken, empathischer zijn en zich meer rekenschap geven van de context van de patiënt (Van Paassen, 2021). Geestelijk verzorgers die voor zichzelf plekken creëren van creativiteit en verbeelding, kunnen vervolgens ook anderen helpen te ontdekken en steun te vinden in wat voor hen heilig of het mysterie is.

Levensbeschouwelijke diversiteit

Toch roept dit ook de vraag op, die herhaaldelijk werd gesteld in de bijdragen, of en zo ja, hoe een geestelijk verzorger de ander kan begeleiden als er een groot verschil is in levensbeschouwing. Op basis van een literatuuronderzoek identificeerden collega's en ik (eerste auteur van dit hoofdstuk) twee hoofdcategorieën: normativiteit en bekwaamheid (Liefbroer et al., 2017). Normativiteit verwees naar de redenen om (geen) interlevensbeschouwelijke spirituele zorg aan te bieden. Daarbinnen waren twee benaderingen: een universalistische benadering hield in dat zorgverleners openstonden voor andere vormen van spiritualiteit dan hun eigen, waarbij geïnccludeerde studies levensbeschouwelijk verschil vaak als iets positiefs beschreven en participanten in hun onderzoek bijvoorbeeld interreligieuze gebeden uitspraken. In het eerdere hoofdstuk, over de ruimte die rituelen creëren, gaf ik (tweede auteur van dit hoofdstuk) daar ook al voorbeelden van. Particularisten, aan de andere kant, wilden vooral spirituele zorg verlenen aan mensen met een vergelijkbare levensbeschouwelijke achtergrond. Ze hadden daar verschillende redenen voor, zoals de ander niet te zeer willen beïnvloeden vanuit de eigen spiritualiteit of omdat zij geen 'verdunde vorm van spirituele zorg' willen verlenen.

Een gebed diende bij voorkeur te worden uitgesproken door iemand met dezelfde levensbeschouwing als de cliënt.

Bekwaamheid, de tweede categorie, ligt dicht bij de kern van onze bundel. Bekwaamheid betrof competenties van zorgverleners, inclusief geestelijk verzorgers, om interlevensbeschouwelijke zorg te verlenen, zoals het neutraliseren (benadrukken van overeenkomsten) en *code-switching* (bewegen tussen verschillende religieuze talen, symbolen en praktijken). Verschillende auteurs spraken daarnaast over het vermogen een derde relationele ruimte te creëren tussen de twee discoursen of werelden. Naast competenties speelde de context ook een grote rol. Belemmeringen om interlevensbeschouwelijke, spirituele zorg te verlenen waren: niet dezelfde taal machtig zijn, gender issues, terminologie waarmee de rol van geestelijk verzorger werd aangeduid. Op het niveau van de organisatie bleken alleen mogelijkheden te worden genoemd voor het verlenen van interlevensbeschouwelijke, spirituele zorg, wat volgens sommige auteurs deels samenhangt met het gegeven dat alleen interlevensbeschouwelijke zorg financieel werd ondersteund (Liefbroer et al., 2017).

Onderliggend speelt hier nog een vraag: zijn de rituelen eigendom van iemand of iets? Met andere woorden, mag iemand zeggen: “Jij mag dit ritueel niet begeleiden!” Geen auteur in onze bundel lijkt deze vraag rechtstreeks te beantwoorden, al cirkelt menigeen er wel omheen. De een wijst op de traditie als een eigen stem met recht van spreken, die deze vraag mag of moet beantwoorden, een ander wil niet meteen over de beperkingen maar eerst over de mogelijkheden spreken. Weer een ander wijst op de authenticiteit of coherentie van de begeleider van het ritueel: het ritueel dient overeen te komen met de waarden van cliënt en geestelijk verzorger. Interessant is de bevinding van Anke Liefbroer en Joantine Berghuijs (2019) dat onder de 208 ondervraagde geestelijk verzorgers, de levensbeschouwelijke zending zelden gerelateerd was aan hoe zij interlevensbeschouwelijke geestelijke verzorging zagen, terwijl dat voor hun positie, werksetting en manier van werken wel gold. Ook waren de meeste van hen bereid om dergelijke zorg te verlenen. Ziekenhuispatiënten (N=209) in een andere Nederlandse studie evalueerden ontmoetingen met een geestelijk verzorger met dezelfde levensbeschouwelijke achtergrond net zo positief als die een andere levensbeschouwelijke achtergrond hadden (Liefbroer & Nagel, 2021). Misschien speelt hier op de achtergrond de veronderstelling die Körper in deze bundel oproept, dat juist het ritueel een ruimte creëert waarin levensbeschouwelijke verschillen naar de achtergrond verschuiven, omdat de gedeelde existentiële vragen en dilemma's centraal staan.

Uiteraard dienen we hier rekening te houden met beperkingen van de studies, zoals de ondervertegenwoordiging van geestelijk verzorgers met islamitische, joodse of boeddhistische zendingen. Ook binnen deze bundel zien we een oververtegenwoordiging van auteurs die (deels) in de rooms-katholieke, protestantse of humanistische traditie staan. Verder werken verreweg de meeste geestelijk verzorgers in de zorg, waardoor hun stem dominant kan zijn in kwantitatief onderzoek. Als het desalniettemin zo is, dat levensbeschouwelijke zending inderdaad zelden gerelateerd is aan hoe geestelijk verzorgers interlevensbeschouwelijke, geestelijke verzorging zien, vraagt dit doordenking van bekwaamheid en bevoegdheid in een herziening van de Beroepsstandaard (VGVZ, 2015). Eveneens is er werk aan de winkel voor de geïnstitutionaliseerde levensbeschouwingen, die wij (auteurs van dit hoofdstuk) zelf ook in ons meedragen. Als het inderdaad waar is, dat zij nauwelijks meer invloed hebben op de praktijk van geestelijke verzorging, is het zaak dat zij het potentieel dat in hun bronnen besloten ligt, op een andere manier vruchtbaar (leren) maken voor cliënten en organisaties, en daarbij geestelijk verzorgers betrekken, die dat reeds op inspirerende wijze doen.

Profetische rol

Een perspectief dat nauwelijks in de bijdragen aan de orde komt, is de profetische dimensie van spirituele zorg. (Hoe) kunnen rituelen een profetisch karakter hebben, dat de hyperindividualistische tendens van veel spirituele zorg overstijgt? In een recente studie zag ik [eerste auteur van dit hoofdstuk] hoe geestelijk verzorgers in palliatieve zorg nog steeds een profetisch geluid lieten horen. De vijf mannen en vijf vrouwen met diverse levensbeschouwelijke zendingen, inclusief Sector voor Institutioneel Niet-Gezonden Geestelijk Verzorgers, waren zeer kritisch op andere professionals die hoop probeerden te geven aan hun patiënten, zonder daarbij de wanhoop en het lijden van hun patiënt te erkennen. Zelf probeerden ze het uit te houden bij de hoop en wanhoop van hun patiënten, iets wat paradoxaal genoeg ook weer een bron van hoop voor patiënten kon worden (Olsman, 2020). Vergelijkbare gedachten zijn ook te vinden in andere (levensbeschouwelijke) bronnen, zoals het werk van Ernst Bloch (1968), Paulo Freire (1994) en Jürgen Moltmann (2005). Een ander voorbeeld is Riet Bons-Storm, die enkele decennia geleden liet zien hoe de positie van vrouwen in veel pastorale zorg inclusief de patriarchale, theologische en psychologische modellen van dat moment, ondergeschikt werd (1996). Het risico van de sterk geïndividualiseerde benaderingen in geestelijke verzorging en pastoraat wordt ook onderkend door de Amerikaanse praktisch-theologe Barbara McClure. Haar pleidooi is erop gericht

een veel sterkere structurele, systemische blik te ontwikkelen om te vermijden dat lijden gepersonaliseerd wordt en de structurele componenten uit beeld blijven (McClure, 2010). Een dergelijke kritiek geldt ook bij alle aanbod op de markt van spiritualiteit, meditatie en mindfulness – rituelen die vaak gericht zijn om mensen in deze tijd beter te laten functioneren in de neoliberale markteconomie: “Mediteren maakt een egoïstische klootzak niet verlicht” (Tempelman, 2021, p. 16).

Het Politiek Avondgebed van Dorothee Sölle, eind jaren zestig van de voorbije eeuw, past ook in deze lijn. In dit avondgebed waren politiek en theologie onlosmakelijk met elkaar verbonden. De kracht van dergelijke profetische rituelen was dat ze de zorg voor het individu overstegen en (tijdelijke) gemeenschappen creëerden die tot dan toe verzwegen of weggedrukte stemmen tot spreken brachten. Gebeden in liturgie hebben soms ook die functie. Stille tochten na een gewelddadige gebeurtenis zijn ook voorbeelden van profetische rituelen, waarin vooral de stille erkenning van het onrecht en de wanhoop worden gesymboliseerd. Uiteraard spelen geestelijk verzorgers dan niet altijd een rol en dat hoeft ook niet altijd. Maar ook in organisaties kunnen zich rampen of geweldsincidenten voordoen, waarin een geestelijk verzorger een rol kan spelen. Belangrijke vraag bij het (her) ontwerpen en begeleiden van rituelen, en de benodigde rituele competentie(s), is dan: waartoe dient het ritueel? Auteurs in de hoofdstukken hebben daar allerlei antwoorden opgegeven: kanalisering van emoties, gemeenschap creëren, markering van een grens(overgang), et cetera.

De profetische rol van rituelen komt in de buurt van de bezwerende rol, zoals de celreiniging na een suïcide (zie de bijdrage van Bersee, Deel 1). Het komt in de buurt van een overlap tussen wat Catherine Bell noemt: politieke riten en onheilsriten (1997, p. 94). Toch dekt dat nog niet helemaal de lading. Zouden geestelijk verzorgers bijvoorbeeld een rol kunnen spelen als in een klein, gesecculariseerd dorp iemand een levensdelict pleegt met als gevolg het overlijden van een andere dorpsbewoner? Profetisch zou dan zijn: erkenning van dat de een onrecht heeft gedaan aan de ander, en daarmee aan de hele gemeenschap. Maar ook – en dat is veel spannender – erkenning van wat deze daad betekent voor de dader en diens familie, wat meer is dan symbolisering van schuld. Het door Erik Locht en Pieter Vos voorgestelde ritueel bij de terugkeer van uitgezonden militairen biedt een duidelijke aanzet in deze richting. Uiteraard is het stellen van vragen eenvoudiger dan deze beantwoorden. Maar als geestelijk verzorgers ook een profetische rol willen vervullen – en vele voelen zich daartoe geroepen vanuit hun levensbeschouwelijke bronnen – dienen ze na te denken over de publieke rol, inclusief de profetische

rol, die ze te vervullen hebben. Dat hoeft niet meteen een hele samenleving aan te gaan, maar juist vaak op lokaal niveau, binnen een organisatie of vereniging, kunnen ze een wezenlijke rol vervullen. Als ze deze rol op zich willen nemen, impliceert het dat geestelijk verzorgers reflecteren op profetische rituelen en de benodigde competenties om deze te ontwerpen, te begeleiden en te evalueren.

Conclusie

Het is onmogelijk om deze bundel met een eenduidige conclusie af te sluiten. We concluderen dat er nog veel mogelijkheden zijn voor vervolg in praktijk, onderwijs en onderzoek. Wat dat laatste betreft denken we bijvoorbeeld aan het bestuderen van rituelen en rituele competentie van andere geestelijk verzorgers dan humanistische of christelijke. Daarnaast verdient de rituele competentie van geestelijk verzorgers bijzondere aandacht in situaties waarin mensen minder makkelijk mee kunnen doen met een ritueel, bijvoorbeeld door hun beperking(en). Wat het vergt van geestelijk verzorgers om alle deelnemers te laten participeren in een ritueel is überhaupt een belangrijk aandachtspunt, zowel in onderzoek, onderwijs als praktijk. Wij sluiten dit hoofdstuk af met de enigszins relativeerende bijdrage van Jos Moons, die wijst op de beperking van het telkens maar weer nieuwe rituelen bedenken en uitvoeren. Zolang de herhaling van een (serie) handeling(en) de ervaringen van deelnemers niet uitsluit maar insluit, kan het opnieuw uitvoeren van dezelfde rituelen veel goeds bewerkstelligen.

Referenties

- Begbie, J. S., & Guthrie, S. R. (2011). *Resonant witness: Conversations between music and theology*. William B. Eerdmans.
- Bell, C. (1997). *Ritual. Perspectives and dimensions*. Oxford University Press.
- Bloch, E. (1968). *Das Prinzip Hoffnung. In drei Bänden. Erster Band. Kapitel 1-32*. Suhrkamp.
- Bons-Storm, R. (1996). *The incredible woman. Listening to women's silences in pastoral care and counseling*. Abingdon Press.
- Freire, P. (1994). *Pedagogy of hope. Reliving pedagogy of the oppressed*. Continuum.
- Jongsma-Tieleman, P. E. (1996). *Godsdienst als speelruimte voor verbeelding. Een godsdienstpsychologische studie*. Kok.
- Jongsma-Tieleman, P. E. (2002). *Rituelen. Speelruimte voor de hoop. Wat rituelen (ons) doen*. Kok.
- Lanser-van der Velde, A. M. (2007). De lange achtste dag. Creativiteit in theologisch onderwijs en onderzoek. *Praktische Theologie: Nederlands Tijdschrift voor Pastorale Wetenschappen*, 34(1), 65-81.
- Liefbroer, A. I., & Berghuijs, J. (2019). Spiritual care for everyone? An analysis of personal and organizational differences in perceptions of religious diversity among spiritual caregivers. *Journal of Health Care Chaplaincy*, 25(3), 110-129.

- Liefbroer, A. I., & Nagel, I. (2021). Does faith concordance matter? A comparison of clients' perceptions in same versus interfaith spiritual care encounters with chaplains in hospitals. *Pastoral Psychology*, 70(4), 349-377.
- Liefbroer, A. I., Olsman, E., Ganzevoort R. R., & Etten-Jamaludin, F. S. van (2017). Interfaith spiritual care: A systematic review. *Journal of Religion and Health*, 56(5), 1776-1793.
- McClure, B. J. (2010). *Moving beyond individualism in pastoral care and counseling. Reflections on theory, theology, and practice*. Cascade Books.
- Moltmann, J. (2005). *Theologie der Hoffnung. Untersuchungen zur Begründung und zu den Konsequenzen einer christlichen Eschatologie* (2. Aufl.). Gütersloh.
- Olsman, E. (2020). Witnesses of hope in times of despair: chaplains in palliative care. A qualitative study. *Journal of Health Care Chaplaincy* Epub ahead of print.
- Olsman, E. (2021). Resonance in a theopoetics of practice in practical theology. *International Journal of Practical Theology*, in press.
- Paassen, D. van (2021). Het melkmeisje bloest niet. Kunstonderwijs voor studenten geneeskunde. *De Groene Amsterdammer*, 145(27), 42-45.
- Rosa, H. (2005). *Beschleunigung: Die Veränderung der Zeitstrukturen in der Moderne*. Suhrkamp.
- Rosa, H. (2019). *Resonanz: Eine Soziologie der Weltbeziehung* (2. Aufl.). Suhrkamp.
- Rowland, C., & Bennett, Z. (2006). "Action is the life of all": The Bible and practical theology. *Practical Theology*, 150(1), 8-17.
- Rüpke, J. (2021). *Ritual als Resonanz Erfahrung*. Kohlhammer.
- Tempelman, O. (2021). Meditatie helpt elke tegencultuur. *De Volkskrant*, 100(24 juli), 16-17 (Zaterdag & Opinie).
- Theissen, G. (2019). Religious experience: Experience of transparency and resonance. *Open Philosophy*, 2(1), 679-699.
- Van Den Bossche, M. (2018). *De zinnen van het leven: Of de kunst van het verstaan*. VUBPress.
- VGZVZ (2015). *Beroepsstandaard geestelijk verzorger*. VGZVZ. <https://vgzvz.nl/wp-content/uploads/2018/07/Beroepsstandaard-2015.pdf>